

ВІДГУК

офіційного опонента, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, доктора філософських наук, професора Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Івана Васильовича Гарата «Ідеї ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.», що подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Нинішня увага українського суспільства до подій, які відбуваються у православному середовищі (перипетії, пов'язані із визнанням автокефалії Українського православ'я та отриманням Томосу) об'єктивно актуалізує проблематику осмислення феномену богословського та інституційного розвитку православ'я в Україні. Проте на цьому шляху є низка засторог, пов'язаних із тим, що українська світська наука та богослов'я потребують подальшої сепарації від московських історичних та богословських фальсифікацій, свого часу витворених для створення враження про єдність православної богословської думки та інституційного розвитку православ'я в Московії та Україні.

У цьому аспекті ми повинні пам'ятати, що поширення ісихазму в Україні у XV-XVI століттях відбувалося саме через контакти українців із болгарським духовенством та афонським чернецтвом. Зокрема, з Афоном був пов'язаний Києво-Печерський монастир, де застосовувалися ісихастські практики. Московська ж церковна практика після самопроголошення автокефалії була зосереджена на самоізоляції та несприйняттю будь-яких привнесень, навіть коли це стосувалося грецького світу.

Цілком погоджуємося, і це підкреслено у дисертаційному дослідженні, що церковна думка Руси-України у XV-XVI ст. зазнає помітного впливу болгарської писемності, пронизаної ісихазмом. У тогочасній Болгарії була значна увага до патериків (переклади, нові списки). Очевидно, що саме під

цим впливом виникають Арсенівська й Касіянівська (1462 р.) редакції Києво-Печерського патерика. Так, у Касіянівській редакції використовувався переказ, що Антоній Печерський прийшов зі Святої гори (Афону) й, таким чином, киево-печерське чернецтво розглядалося як продовжувач афонських традицій.

Таким чином ісихазм у XV–XVI ст. став невід’ємним елементом церковної культури в Україні, справив помітний вплив на українських діячів консервативного спрямування, зокрема і на острозьких книжників-традиціоналістів (Івана Вишенського, Іова Княгиницького та ін.). Проте мало хто звертає увагу на своєрідний ренесанс дещо трансформованих ідей ісихазму в Україні у XVII–XVIII століттях. Тому параграф (3.4.) про континуацію цих ідей у пізніші часи є доречним і дає розуміння тяглості на наших теренах філософсько-богословських ідей. Адже без врахування феномену ісихазму зрозуміти українську соціально-філософську думку пізнього Середньовіччя і навіть ранньомодерного часу неможливо.

Тогочасна філософсько-богословська думка потребувала пристосування містичних неоплатоністично-християнських традицій до умов часів Ренесансу. Звідси – певна «автономізація» особистості, зростання ролі окремих політичних та культурних діячів у суспільному житті країни. Прийнятний для Руси-України ісихастський інтерес до людини, намагання подати її як божественну істоту повністю суперечив московському сприйняттю і осмисленню особи. Тому навіть певне механічне відображення/осмислення певних ісихастських ідей, що спостерігається у творах окремих філософів/богословів сусідньої Московії, не призвело до їх внутрішнього засвоєння й перетворення в дієвий імператив. Осмислення цих тенденцій є важливою науковою проблемою українських релігієзнавців та богословів. Відображення цієї проблематики у тексті дисертації, вважаю, є важливою складовою наукової новизни роботи.

Вважаємо також науковою знахідкою І.Гарата комплексне дослідження процесів адаптації ісихастських ідей на теренах України, передусім в Острозькому релігійно-культурному центрі. Адже багато дослідників традиційно сприймають, наприклад, ісихазм Івана Вишенського як продукт суцільно «афонітський» (зважаючи на його тісні контакти із провідними мислителями Афону та особисте тривале перебування на півострові). Проте, і тут ми погоджуємося із дисертантом, творчість І.Вишенського перебувала під помітним впливом острозького традиціоналіста Василя Суражського. Саме цим можемо пояснити той факт, що християнський неоплатонізм, який лежить в основі ісихазму, у І.Вишенського зазнав значної кореляції. Можливо тому постать і творчість І.Вишенського дуже «незручна» для більшості «надто ортодоксальних» православних богословів, передусім із Московського патріархату.

З огляду на викладене, тема дисертації не викликає зауважень щодо її актуальності. Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою («Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій», номер держреєстрації 011U003701) кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія»

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку – це зробило можливим досягнення відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Вагомим вкладом І.Гарата в український релігієзнавчий та філософський доробок вважаємо передусім другий та третій розділи дисертації, де аналізується творчий доробок найбільш яскравих особистостей – провідників ідей ісихазму на українських теренах. Цікавими у методологічному плані є також осмислення тенденцій поширення ідей

ісихазму на українських теренах (параграф 2.1.) та континуація ідей ісихазму в українській релігійній думці XVII-XVIII ст. (параграф 3.4.).

Відтак, на наш погляд, дисертація І.Гарата дозволяє по-новому осмислити недостатньо розкритий поки що в Україні потенціал трансформованих ісихастських ідей в богословських та філософських творах українських мислителів XVI-XVII століть. Ці ідеї, через свою включеність у загальноправославний релігійний простір, долучали українське богослов'я до провідних тенденцій розвитку світового православ'я. Проте, через зміну юрисдикції Київської митрополії і входження останньої в структуру Московського патріархату, згодом стали малознаними не лише для пересічного українського віруючого, але й для когорти богословів та викладачів духовних навчальних закладів. Українську богословську думку було спрямовано у силове поле міфів та фальсифікацій, зпродукованих імперськими амбіціями московитів/росіян.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження І.Гарата і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. Дисертаційна робота значно додала б в аспекті наукової новизни, коли б автор більше уваги звернув би на компаративний аналіз здобутків авторів, творчість яких він аналізує. І коли у другому розділі (ст. 92-134) ще спостерігаються спроби показати вплив ідей Василя Суразького на творчість Івана Вишенського чи, меншою мірою, на Віталія Дубенського, то у третьому розділі (ст. 136-162) кожен із мислителів, творчість яких розглядається, існує майже в автономному просторі.

Цікавими в аспекті наукової новизни могли б бути напрацювання щодо можливих змін у витрактуванні тих чи інших тлумачень богословів. Зокрема наскільки мислителі відходили (і чи відходили) від своїх

трактувань (сентенцій) філософських чи богословських ідей.

2. У роботі прослідковується певний споглядально-фактологічний підхід дисертанта до ісихазму в Україні, що проявляється у лінійній характеристиці ідей мислителів та їх організаційної роботи на фоні практично відсутньої критики цього явища. Проте, на наш погляд, не варто однозначно оцінювати це явище. А тому у загальних висновках до роботи дисертанту варто було б вказати на позитивні й негативні тенденції, що приніс ісихазм в Україну. Адже, з одного боку, це вчення стало транслятором надбань візантійської культури пізнього періоду та болгарської культури XIV-XV століть, що не лише збагатило українську культуру, але й, завдяки нав'язаному ісихазмом православному консерватизмові, сприяло етнічній консолідації українського населення в умовах його політичної дезорганізації (особливо відчутної у XV–XVI ст.) та чужоземної експансії.

З іншого боку, не варто забувати, що ісихазм був продуктом деградуючої візантійської культури. Він пропагував самозаглиблення, концентрацію на власному «Я», «втечу від світу». Таке світосприйняття, на наш погляд, було деструктивним у плані соціального й політичного розвитку країни загалом. Ісихазм прищепив представникам нашої культурної еліти «войовничу пасивність», консерватизм та закритість. Це стало далеко не останньою причиною того, що наша культурна еліта виявилася недостатньо рішучою у формуванні власної державності та, загалом, не підготовленою до викликів Заходу, не відповідь на які у XVII-XVIII ст. означало втрату політичної, а згодом і духовної свободи. Тому «входження» у «єдиновірну» Московську державу можна розглядати і як своєрідну втечу від питання про несприйняття/сприйняття західної культури загалом чи релігії зокрема.

3. Дисертаційна робота потребує дещо більшої актуалізації в тодішнє сьогодення острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII століть. Наприклад, творчість та діяльність Василя Суразького, Ісакія Боррисковича

та Іова Почаївського виглядає дещо відірваною у часі й просторі від тих епохальних подій зламу української історії, які відбувалися у той час на теренах України. Цікавою була б і реалізація надзавдання – ретроспектива (хоча б на рівні блиц-характеристик) ісихастських ідей у нинішні їх сприйняття/трактування у православному віровченні й реальній практиці. Адже ці ідеї, як справедливо зазначає дисертант, мали вирішальний вплив на формування філософії становлення й діяльності цілої мережі православних монастирів, більшість яких існує й донині.

4. Ми підтримуємо вживання у дисертаційному дослідженні більш історично виправданого терміну «Ромейська імперія» на противагу до усталеного в багатьох історіографія «Візантія». Проте дисертанту варто було б визначитися і притримуватися єдиного стандарту у написанні окремих термінів та прізвищ, що стосуються України. Зокрема на ст.74 дисертант пише «З ісихазмом також пов'язана поява на руських землях, в т.ч. Україні...». З цього можна виснувати, що є якась велика «Русь» і Україна як її частина. Але у тексті контекст XIV століття – про яку «Русь», окрім України може йтися? Поняття «Червона Русь» та «Біла Русь» з'явилися значно пізніше, а «Московська Русь» ще не була придумана придворними імперськими істориками. Тому цитоване нами трактування характерне радше для імперської за своєю суттю російської історіографії і треба бути уважним у їх застосуванні.

Окрім того, у роботі автор вживає (і часто одночасно на одній сторінці) різноманітні терміни стосовно одного й того ж явища. Йдеться про: «Київська Русь» (ст. 77, 83, 87 та ін.), «Русі-України» (ст. 80), «Русь» (ст. 82) і навіть «Давня Русь» (ст. 82). У нинішній українській історіографії усталено як такий, що найбільш точно відображає тяглість української культури від давніх часів й донині, а саме термін «Русь-Україна» і, у відмінку, «Руси-України» (останній навіть входить в титул патріарха УПЦ

КП). Термін «Київська Русь», як і «Візантія» – кабінетний, а тому його застосування потребує певних обумовлень.

Варто також було б відійти від московського прочитання прізвища Іова (Йова) Почаївського – «Желізо». Українська історіографія, під впливом давньої московської традиції, нав'язаної ще царськими біографами й історіографами, інколи використовує таке написання. Проте логічнішим для вихідця із Галичини (Покуття) виглядає «Залізо». Словники, написані уже в часи незалежної України саме так і подають це прізвище (див.: Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г.Яворський та ін. — Тернопіль: Збруч, 2004. – Т.1; Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.3 та ін.).

6. При загальній високій «філософській культурі» тексту, у роботі трапляються окремі стилістичні помилки на взірець «Треба віддати належне І.Франку в тому, що він, маючи непогану філософську освіту, яку здобув у Львівському університеті, де студював філософію позитивізму, загалом адекватно оцінював ті чи інші явища у сфері філософії» (ст. 34). Після такої фрази напрошується висновок, що «непогана філософська освіта» (як варіант – «філософія позитивізму») не дозволяють «адекватно» оцінювати явища у сфері філософії.

Крім того, «Список використаних джерел» (як це означено у змісті на ст. 8) доцільніше було б означити як «Список використаних джерел та літератури», оскільки у цьому списку домінують сучасні дослідження та публікації з теми. До речі, у тексті дисертації назва цього розділу не відповідає змістові – означено як «Література» (ст. 181), що є іншою крайністю (тим самим ігноруються джерела).

Проте зроблені зауваження мають у своїй більшості рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не

заперечують концепції і змісту дисертації в цілому, цінності одержаних в ході дослідження результатів.

Автореферат дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження. Ідеї дисертації пройшли достатню апробацію – доповідалися на шести всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також знайшли своє відображення в 11 наукових статтях, з яких 7 опубліковані у фахових виданнях.

Відтак вважаємо, що дисертаційне дослідження Івана Васильовича Гарата «Ідеї ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація відповідає вимогам ДАК МОН України щодо дисертацій, поданих на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України, доктор філософських наук,
професор

О.Н.Саган

11 вересня 2018 р.